

Лора Тасева (София, България)

ДИАЛОЗИТЕ НА ПСЕВДО-КЕСАРИЙ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ФИЛОЛОГА-СЛАВИСТ

Явор Милтенов. *Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция*. С., Авалон, 2006. 592 с. + 8 факс.

Едно от направленията, които се радват на подчертано внимание от страна на българската филологическа медиевистика през последните две-три десетилетия, разработва проблемите, свързани с културното наследство от епохата на Първата българска държава. Натрупаните през годините научни факти в областта на текстологическото и езиковото проучване на писмените паметници от IX–X в., от една страна, допринесоха за детайлизиране на представата за изключителната по своя размах и резултати книжовна дейност през последния век на Първата българска държава. От друга страна, те създадоха предпоставки за още по-задълбочено осмисляне както на литературните и езиковите процеси, така и на ролята на конкретните преводни и оригинални произведения за тяхното развитие. В този научен контекст се вписва новоизлязлата книга на младия български учен Явор Милтенов „Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция“. В нея това обемно преводно съчинение от старобългарската епоха, издадено преди повече от столетие по един руски препис от архимандрит Леонид¹, за пръв път става обект на монографично изследване.

¹ Л е о н и д, архим. Четыре беседы Кесария или Вопросы святого Сильвестра и ответы преподобного Антония (=Издания Императорского общества любителей древней письменности, 95). М., 1890.

Уводната глава запознава читателя с историята на проучванията върху гръцкия оригинал и славянския превод на Диалозите на Псевдо-Кесарий (нататък ДПК). В нейната първа част се представят достойнствата на критическото издание на гръцкия текст, подготвено от Р. Ридингер², и се прави оценъчен преглед на изследванията върху византийския оригинал с оглед на неговата хронологическа и локална атрибуция, използваните източници и коментиранияте текстологически и лексикални проблеми. Към съществуващите тълкувания на исторически податки и топоси от ДПК авторът добавя свои наблюдения, основани на някои коригирани етнически и географски названия в резултат от пресмислянето им от славянския преводач. Във втория раздел на същата глава се разглежда изданието на архим. Леонид и литературата върху славянския превод, която включва изследвания, посветени на неговия език, време и място на възникване, и публикации, използвани за съпоставка материали от ДПК. В заключение се извеждат нерешените въпроси на славянския превод и неговата текстова традиция.

Втората глава се съсредоточава върху текстологически проблеми на славянския превод на ДПК, който е запазен само в

² R i e d i n g e r, R. Pseudo-Kaisarios. Überlieferungsgeschichte und Verfasserfrage. München, 1969.

руски преписи от XV–XVII в. Дава се археографско и кодикологическо описание на 12-те пълни преписа на съчинението, повечето от които досега некомментираны в научната литература, а също така и на двата фрагмента. Текстологическият анализ обхваща издадения от архим. Леонид ръкопис и още 7 източника, използвани по снимков материал. След извършената пълна съпоставка авторът обособява две разклонения в писмената традиция на паметника, наречени от него x_1 и x_2 . Към x_1 той причислява следните преписи: L_1 – Руска държавна библиотека, Москва, (по-нататък РГБ), ф. 173, № 156 от XV в.; E – РГБ, ф. 98, № 158 от XV в.; V – Държавен исторически музей, Москва (по-нататък ГИМ), Востряков 76 от XVI–XVII в.; P – РГБ, ф. 242, № 132 от XV в. В тях се наблюдават еднакви пропуски или добавки на текстови отрязъци, фрази или отделни думи, глосиране на непознатите или остарели думи, общи грешки, преосмисляния и лексикални замени. Разклонение x_1 обединява останалите четири изследвани източника: K – Руска национална библиотека, Санкт Петербург (по-нататък РНБ), Колобов 282 от XV в.; B – ГИМ, Барсов 217 от XV в.; S_1 – ГИМ, Синод. 261 от 1512 г.; S_2 – ГИМ, Синод. 737 от XVII в. Отличителните им белези са: отсъствие на глосиране, ненакърнена текстова пълнота на макроравнище, а също и собствени пропуски, неточности или замени на отделни думи. Изтъква се, че в рамките на тази група преписите B и S_1 възхождат пряко към архетипа x_1 , докато K и S_2 имат вероятно общ посредник x_2 . Текстологическите особености на всяко от разклоненията са детайлно проследени, добре систематизирани и онагледени. Въз основа на изведените общи за двете разклонения пропуски и грешки се прави характеристика на техния архетип. За неговия руски произход авторът привежда комплекс доказателства от макротекстово и езиково естество, като допуска възможността той да е възникнал в новгородска среда.

Стремещът да се възстанови историята на славянския текст на ДПК води Я. Мил-

тенов още по-назад във времето към неговия старобългарски архетип, т.е. към самия превод. Прецизно проведената текстологическа работа с източниците и критическото издание на Ридингер осигуряват надеждна основа за предложените изводи. Изследователят достига до заключението, че на макротекстово равнище старобългарският превод се е отличавал с пълнота, тъй като установеният пропуск на откъс от 96-и въпросо-отговор и на отделни синтагми съставят незначителна част от общия обем на съчинението, а отпадането на началните 36 въпросо-отговора и замяната на заглавието е извършена в руския архетип. Географската и хронологическата атрибуция на превода са подкрепени с редица езикови факти, които въпреки различната си доказателствена стойност, в своята съвкупност безспорно водят към старобългарската епоха. Предлага се достоверна стема на проучените преписи и техните предполагаеми предходници.

Наличието на критическо издание на византийския текст, в което фигурират дори правописни разночетения, е позволило на автора методологически безупречно да анализира генезиса на грешките в славянския превод. Фактът, че повечето от тях се коренят във фонетичното сходство на формите (итацизъм, сандхнални промени), накланят неговата интерпретация в посока на слуховото, а не визуално възприемане на гръцкия текст от славянския преводач. Тази теза, която не отчита възможността от вътрешна диктовка при акта на превеждане, а и някои палеографски особености на гръцките минускулни ръкописи, има както поддръжници³, така

³ Най-активно в последно време това мнение се защитава от Т. Славова. Срв. С л а в о в а, Т. Следи от Методиев превод на библейската книга Битие. – *Palaeobulgarica*, 19, 1995, № 4, 53–70; С л а в о в а, Т. Езикът на грешките в ранната славянска книжовна традиция. – В: *Език и история на българските средновековни текстове*. Сборник в чест на Екатерина Дограмаджиева (=Кирило-Методиевски студии. Кн. 14). С., 2001, 22–31, а също и посочената там литература.

и противници⁴, и спорът помежду им едва ли скоро ще се реши. Не е случайно, че Фр. Томсън, който публикува един от най-обхватните списъци с преводачески грешки, на практика не взема страна в тази дискусия, тъй като допуска и двете възможности⁵. Сигурно е обаче, че систематизираният от Я. Милтенев богат материал допълва свода на обусловените от графично или акустично сходство неточности, възникващи при акта на превеждане от гръцки на славянски, и създава отлична основа за по-нататъшни съпоставителни проучвания върху типологията на грешките в старобългарските преводни текстове.

В края на същата глава се търсят косвени свидетелства за историята на славянския превод и от друг филологически ракурс. На анализ са подложени структурата и композицията на ДПК, като се отчита сегментацията по тематични кръгове, извори и конкретни въпроси. Съпоставката в този план на гръцкия оригинал и на славянския превод насочва още веднъж автора към заключението, че непълнотите в началото и в края не са били присъщи на първоначалния славянски превод.

Езиковедският ракурс към изследвания текст, и по-точно интерпретацията на неговия словен инвентар от различни аспекти (синонимия, произход на думите, фреквентност, семантични групи) определя съдържанието на *третата глава* „Лексикална характеристика на славянския превод на ДПК“. В раздела за лексикалната вариативност се анализира синонимията от гледна точка на старобългарския текст. Тя обхваща пълните синоними (славянски думи или славянска дума и гръцка заемка), които по правило превеждат една и съща гръцка дума, и частичните

и контекстуалните синоними, които обикновено предават различни гръцки лексеми (например *μῦρος* за *μῦρον* ‘миро’ и *μαστὴρ* за *ἄλειμμα* ‘масло’; *κλιτῆρ* за *βάπτισμα* ‘ритуално измиване’ и *βάνια* за *λουτρόν* ‘баня’). По този начин се смесват две семантични категории и се заличава границата между тези различни от гледна точка на превода групи съответствия, което би могло да се избегне, ако бе използван и допълнителен делителен критерий – гръцкият оригинал. Тук обаче в помощ на читателя, който иска да разграничи двата типа синонимия, идва приложеният в края на книгата гръцко-славянски показалец. Благодарение на богатия контролен материал от широк кръг старобългарски паметници, добросъвестните лексикографски справки и детайлния анализ на всяка употреба с оглед на контекста авторът успява да достигне до съществени изводи относно лексикалната вариативност в ДПК: ясно откроява употребите, типични за преславските текстове изобщо, а също и синонимията, характерна само за разглежданите паметници. В резултат той обобщава, че в този превод отсъства системно диференциране между чужда и домашна лексика, маркираните кирило-методиевски или преславски лексеми се употребяват паралелно, изборът на един или друг синоним се основава на нюансираността в значението в дадения контекст, няма стремеж към постоянна еквивалентност между гръцка и славянска дума, или най-общо, че в него се отразява такъв „период от развитието на книжовния език, през който многообразието на варианти е почти задължителен елемент на всеки преводен текст“. Тези наблюдения кореспондират със заключенията относно лексикалната вариативност в различни преславски преводни съчинения, направени напоследък от други изследователи⁶.

⁴ Срв. например Ф е д е р. У. Диктуване и възпроизвеждане на църковнославянски текстове. – В: *Език и история на българските средновековни текстове...*, 32–39.

⁵ T h o m s o n, Fr. *Towards a Typology of Errors in Slavonic Translations*. – In: *Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius* (=Orientalia christiana analecta, 231). Roma, 1988, p. 357.

⁶ Относно превода на Римския патерик вж. D i d d i, Cr. *I Dialogi di Gregorio Magno nella versione antico-slava*. Salerno, 2000, 85–130, 188–190; Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе. Изд. подг. К. Дидди. М., 2001, VII–XIII, а относно превода на Богословието вж. И л и с в а, Т.

Вторият раздел от тази глава класифицира лексиката на паметника според произхода ѝ. Чуждите думи са представени от гръцки заемки, хебраизми, балкано-романски заемки, прабългаризми. Към родната лексика се прилага подход, който не е мотивиран от декларирания в заглавието етимологичен ракурс. Обобщените тук предпочитания към определени словообразователни гнезда, модели и устойчиви словосъчетания и посочените паралели от редица старинни текстове онагледяват близостта на преводаческата техника в ДПК с тази в определен кръг преводни съчинения от IX–XI в. Описаните в този раздел лексикални и словообразователни факти биха могли да се използват като допълнителен атрибуиращ белег за определяне произхода на други текстове. Разбира се, трябва да се проявява предпазливост, защото привлечените в съпоставката данни произхождат предимно от преславски текстове или от лексикографски наръчници, където те съставят преобладаващата част от изворите.

Продължение на наблюденията на Я. Милтенов в тази насока дават следващите три раздела, в които словният инвентар на ДПК се анализира с оглед на специфични само за това съчинение или за ограничен кръг паметници лексеми. Разгледани са категориите *hapax legomena*, редки думи с до пет фиксации в използваните речници и индекси на средновековни текстове и словоупотреби, характерни само за ограничен по време и място на възникване кръг паметници, т.е. „маркирани“ лексеми или както ги нарича авторът „лексикални маркери“. Освен конкретните лексикографски и лексиколожки приноси по отношение на регистрацията, тълкуването и етимологията на около 100 отделни словни единици трябва да се подчертае значението на направените констатации за бъдещи изследвания в областта на атрибуирането на спорни текстове от старобългарската епоха.

Наблюдения върху лексиката на Богословие-то в превод на Йоан Екзарх. – *Palaeobulgarica*, 29, 2005, № 3, 55–56.

Многопосочният лексикален анализ на ДПК завършва със семантична класификация на словния материал в няколко тематико-терминологични групи: ботаника, зоология, анатомия, съдове, облекло, военно дело, астрономия и астрология, парични отношения, театър и спорт, музика, професии и др. Тази класификация, от една страна, илюстрира и попълва представите за терминологичното богатство на паметника и старобългарския език изобщо, а от друга – позволява бързи справки по конкретни теми.

В края на главата се обобщават направените изводи от многостранното изследване на лексиката на паметника. Тук са поместени и съществени заключения относно преводаческите решения на лексикално равнище като например стремежа към частично адаптиране на непознатите реалии към новата аудитория и към синонимно разнообразие, което дори надвишава това в оригинала.

Последната *четвърта глава* се съсредоточава върху преводаческите принципи и техники в ДПК и Шестоднева на Йоан Екзарх. Методологическата обосновка за такава съпоставка е добре формулирана и произтича от общостта на двата текста в няколко насоки: тематичен обхват, време и място на поява, историческа съдба и писмена традиция, лексикални и преводачески особености. Най-съществената предпоставка обаче за извършения контрастивен анализ са четиринайсетте общи откъса в двете съчинения. Те се разглеждат от Я. Милтенов последователно, като задълбочено се коментират разликите в преводаческите решения не само на лексикално, но и на синтактично и морфологично равнище. Направените в края на главата изводи имат важно значение за изясняването на различията в подходите на двамата преводачи и съответно за характеристиката на техния стил. Общността между двата превода се изразява в: точно следване на оригинала без пропуски или вмъквания, като водеща е смисловата адекватност, а не формалната тъждественост; наличие на висока вариативност в областта на лексиката и отсъствие на тер-

минологична обвързаност. Сред по-важните белези, които диференцират двата превода, авторът изтъква използването на гръцки заемки по-често в Шестоднева отколкото в ДПК и по-високата фреквентност на синтактичните и морфологичните отклонения в Шестоднева вследствие от по-голямата преводаческа свобода на Йоан Екзарх в отношението му към оригинала.

Изследването се придружава от две ценни приложения – издание на славянския текст на ДПК и лексикални показалци. Поради значението на това преводно съчинение, недостатъците и трудния достъп до публикувания от архим. Леонид препис, а също и с оглед на новия етап в изследването на византийския оригинал след критическото издание на Ридингер, предприетото от Я. Милтенев ново издание на славянския текст е напълно оправдано. Още повече че в него не само се коригират допуснатите от архим. Леонид грешки в словораздела или разчитането на преписа *L*, и се допълват липсващите в него откъси, но и се помества прецизно изработен критически апарат въз основа на още 7 славянски преписа и се представят важни съпоставителни данни от гръцката традиция. Безспорно от методологическа гледна точка по-правилно би било за основен източник да бъде избран някой от представителите на по-архаичната в текстово отношение група *x*. В случая водеща е била достъпността на изворите в началния етап на подготовка на изданието, а всеки работещ с ръкописи изследовател знае, че нерядко подобни извъннаучни обстоятелства имат решаваща роля.

Второто приложение съдържа славяно-гръцки и гръцко-славянски показалец на коментирани в изследването 813 славянски лексеми и техните 1187 гръцки съответствия. Обхванат е лексикален материал, подбран по няколко критерия, границите между които нерядко се застъпват: чужди думи – гръцки заемки и прабългаризми; честота на употреба – *hapax legomena* и редки думи, вкл. преславизми; лексеми с географска и времева маркираност – преславски синоними и думи, типични за кла-

сическите старобългарски паметници; терминологична лексика. Принципиите за структуриране на речниковите статии са добре обмислени, ясно изложени и позволяват бързи справки, при които лесно може да се проследи дали даденото съответствие е общо за цялата текстова традиция, или се наблюдават варианти. Може да се изкажат възражения към решението на автора да дава само основната речникова форма на гръцките съответствия. Тъй като по принцип цитираните славяно-гръцки паралели са позиционно обусловени, в някои случаи посочването на конкретната словоупотреба или на нейната граматична характеристика би било препоръчително. Става дума преди всичко за гръцки причастни форми, предадени със съществителни или прилагателни в старобългарски, защото малко необичайно изглеждат редове като: *въздълънъ рѣгънѹци* (с. 536), *оуладженне διαβάλλω* (с. 549), *оутръжнъ сумβάλλω* (с. 575), *тρωφѣникъ повѣо* (с. 559). Недостатък от гледна точка на бъдещите ползватели е и, че лексемите са индексирани само според позицията им в текста на ДПК, но липсват препратки към съответните места в изследването, където те са тълкувани.

Последното приложение – гръцко-славянският словник е изготвен на базата на славяно-гръцкия. Освен посочената забележка пак във връзка с позиционната обусловеност на паралелите тук може да се добавят други неточности, произтичащи от лексикално-граматичната асиметрия между двата езика, например: срещу *лоледѣо* стои *врънь* (с. 574), при все че в славяно-гръцкия словник под *врънь* правилно е посочено истинското съответствие на *лоледѣо* *врънь* *створити* (с. 534); срещу *деспѣѡ* се чете *властѣаь* (с. 566), а под *властѣаь* на *деспѣѡ* отговаря *властѣаь* *оуѣ* (с. 536). Същевременно в гръцко-славянския словник почти редовно се цитира родителната форма на гръцките съществителни, срещу които в славянския превод са използвани прилагателни: *тоῦ ἔθνους* *стрѣньскъ* (с. 567), *τοῦ εἰδώλου* *коумирскъ* и *идолскъ* (с. 567), *τῆς σελεύκιδος* *жегъзѡулинъ* (с. 574) и др. Независимо от

подобни неточности словникът дава възможност значителна част от речниковия инвентар на ДПК да бъде използван при съпоставителни проучвания върху гръцко-славянските лексикални паралели.

В заключение може да се обобщи, че книгата на Явор Милтенов е значим принос към съвременната медиевистика. В нея се отразяват, от една страна, отличната филологическа подготовка на автора и уменията му да открива актуална проблематика, методологически правилно да поставя и разрешава конкретните изследователски задачи. От друга страна, направените анализи и изводи допринасят за изясняване на съществени и неразработвани досега въпроси относно текста, лексиката и преводаческите особености на едно важно съчинение, навлязло в старобългарската книжнина през Х в. От тре-

та страна, заключенията потвърждават направените в последно време въз основа на други произведения изводи, че в преславските текстове дихотомията кирило-методиевизми / преславизми е по-скоро честотен, отколкото абсолютен признак. И накрая, чрез представения корпус от редки лексеми, чиято употреба се ограничава само в даденото произведение или в избрани паметници от Преславското средище, не само се обогатяват познанията за езиковите характеристики на книжнината от епохата на Златния век, но и се доразвива методиката за атрибуиране на спорни текстове. Изброените достойнства и приноси на рецензираната монография съществено надхвърлят обичайното равнище на дебютен труд и повишават значително очакванията от следващите прояви на този обещаващ млад учен.

*Лора Тасева
Кирило-Методиевски научен център – БАН*